

Landslagsheild Skrokköldu og fagurferðilegt gildi hennar

Edda R. H. Waage
Guðbjörg R. Jóhannesdóttir

2023

Efnisyfirlit

1	Inngangur	1
2	Landslag og landslagsheildir	2
2.1	Landslag	2
2.2	Landslagsheild	3
2.3	Þróun aðferðafræði við mat á landslagi í rammaáætlun	5
3	Aðferðafræði	7
3.1	Rannsóknarsvæði	7
3.2	Gagnaöflun	7
3.2.1	Vettvangsferðir	7
3.2.2	Viðmælendur í viðtölum	7
3.2.3	Framkvæmd viðtala	8
3.3	Greining gagna	8
4	Landslag við Skrokköldu og landslagsheild	10
4.1	Náttúrufyrirbæri	10
4.2	Fagurferðilegt gildi	13
4.3	Menn og mannvirki	15
4.4	Landslagheild Skrokköldu	17
5	Þættir hins fagurferðilega gildis og ávinningur þess	20
5.1	Útsýni	20
5.2	Fjölbreytileiki	20
5.3	Undrun	20
5.4	Fegurð	20
5.5	Kyrrð	20
5.6	Smæð gagnvart náttúrunni	20
5.7	Endurnærandi áhrif	21
5.8	Útivistargildi	21
6	Hugleiðingar um hugtakið landslagsheild	22
	Heimildir:	25

1 Inngangur

Rannsókn sú sem hér er greint frá er unnin fyrir faghóp 1 í 5. áfanga rammaáætlunar í tengslum við greinargerð um áhrif fyrirhugaðrar Skrokkölduvirkjunar á landslag, víðerni og friðlýst svæði, en sú greinargerð er unnin í samstarfi við faghóp 2 að beiðni verkefnisstjórnar 5. áfanga rammaáætlunar (sjá Anna Dóra Sæþórsdóttir o.fl., 2023). Tilfnið er nefndarálit meirihluta umhverfis- og samgöngunefndar Alþingis, sem við afgreiðslu á tillögu til þingsályktunar um áætlun um vernd og orkunýtingu landsvæða lagði til að Skrokkölduvirkjun yrði færð úr nýtingarflokki í biðflokk, og var breytingartillaga þess efnis samþykkt á Alþingi í júní 2022. Þessi tilfærsla á mögulegri virkjun við Skrokköldu, úr nýtingarflokki í biðflokk, var meðal annars rökstudd með þeim orðum að það „skiptir máli að horfa til landslagsheilda á hálendinu við ákvörðun um nýtingu lands“ (Þingskjal 1210, 2022) og var því kallað eftir ítarlegri umfjöllun hvað þetta varðar.

Markmið þessarar rannsóknar er að leita skilnings á þeirri landslagsheild sem Skrokkalda tilheyrir og því fagurferðilega gildi sem sú landslagsheild hefur að geyma. Rannsóknin er unnin á grundvelli þróunar aðferðafræði faghóps 1 í rammaáætlun að því leyti sem hún viðkemur fagurferðilegu gildi landslags. Aðferðafræðilega byggir hún á forrannsókn til greiningar og mats á gildi landslags sem unnin var fyrir faghóp I í 3. og 4. áfanga rammaáætlunar (Edda R. H. Waage & Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2019b).

Í kaflanum sem hér fer á eftir er umfjöllun um hugtökin landslag og landslagsheild og þróun aðferðafræði við mat á landslagi í rammaáætlun. Því næst er rannsókninni lýst og þeim aðferðum sem í henni var beitt. Í kjölfarið eru tveir kaflar sem innihalda niðurstöður rannsóknarinnar, annars vegar kafli sem lýsir landslaginu og landslagsheildinni, og hins vegar kafli sem lýsir þeim þáttum sem einkenna fagurferðilegt gildi landslagsins. Að lokum er kafli sem inniheldur hugleiðingar okkar um notagildi hugtaksins landslagsheild.

2 Landslag og landslagsheildir

Hugtakið *landslagsheild* er hvergi skilgreint í íslenskum lögum en er augljóslega leitt af hugtakinu *landslag*. Því verður hér fyrst gerð grein fyrir hugtakinu landslag og því næst rætt um hugtakið landslagsheild og sett fram skilgreining á því til grundvallar frekari umfjöllun.

2.1 Landslag

Þótt landslag hafi verið eitt af lykilhugtökum í lögum um náttúruvernd allt frá fyrstu útgáfu þeirra árið 1956, þá var það ekki fyrr en í 5. útgáfu laganna (nr. 60/2013) sem hugtakið var fyrst skilgreint á þeim vettvangi. Stuttu áður hafði landslag jafnframt verið skilgreint í Skipulagslögum (nr. 123/2010). Við skilgreiningu landslagshugtaksins í íslenskum lögum var ekki stuðst við þá merkingu sem íslenska landslagshugtakið hefur haft að geyma til langs tíma og var framan af grundvöllur beitingar þess í náttúruvernd, heldur við skilgreiningu *Evrópusamnings um landslag* sem Ísland undirritaði árið 2012 og fullgilti árið 2020. Í opinberri útgáfu samningsins orðast hún svo:

“Landscape” means an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors. (Council of Europe, 2000a)

Á íslensku mætti þýða þetta sem:

Landslag merkir svæði, eins og fólk skynjar það, sem einkennist af virkni og samvirkni náttúrulegra og/eða mannlegra þátta.¹

Af þessari skilgreiningu leiðir að landslag jafngildir ekki til hlutbundnum veruleika sem á sér sjálfstæða tilvist utan mannlegrar skynjunar heldur vísar landslag ávallt til skynjunar fólks á þeim veruleika (Kirchoff o.fl., 2022). Landslag er þannig að finna á mörkum hins hlutlæga heims og þess huglæga. Það vísar til efnislegra þátta í umhverfinu um leið og það vísar til hugmynda og upplifunar af því sama umhverfi. Landslag er því hvorki hlutlægt né huglægt, heldur grundvallast það á tengslum milli þessara veruleika. Í þeim tengslum sem fólk á við umhverfi sitt í gegnum landslag eru fólgin ýmis gildi, gildi sem felast í sjálfru landslaginu, það er að segja þeim tengslum sem fólk á í við umhverfi sitt, sem og gildi sem af þessum tengslum leiða.

Þótt landslag hafi tiltölulega nýlega verið skilgreint í íslenskum lögum þá á hugtakið sér langa sögu í íslenskri tungu og menningarsögu en elstu dæmi um notkun þess eru frá 12. öld. Sú merking hugtaksins sem þá þegar birtist vísar til skynjunar fólks á lögun landsins og áferð þess og er hugtakið oftast en ekki notað þegar slík skynjun leiðir til upplifunar af fegurð. Þessi

¹ Ýmsar þýðingar hafa verið gerðar á skilgreiningu hugtaksins *landslag* eins og hún birtist í Evrópusamningi um landslag. Þýðing sú sem við setjum fram hér að ofan teljum við komast næst því orðalagi og þeirri merkingu sem enska útgáfan hefur að geyma. Í opinberri þýðingu samningsins orðast skilgreiningin hins vegar svo: „landslag“ svæði sem ber það með sér í skynjun fólks að vera til orðið af náttúrunnar hendi og/eða með mannlegri íhlutun“ (Council of Europe, 2000b). Í lögum um náttúruvernd (nr. 60/2013) orðast skilgreiningin svo: „*Landslag*: Svæði sem fólk skynjar að hafi ákveðin einkenni sem eru tilkomin vegna virkni eða samspils náttúrulegra og/eða mannlegra þátta.“ Í skipulagslögum (nr. 123/2010) orðast skilgreining á landslagi svo: „Landslag merkir svæði sem hefur ásynd og einkenni vegna náttúrulegra og/eða manngerðra þátta og samspils þar á milli. Landslag tekur þannig til daglegs umhverfis, umhverfis með verndargildi og umhverfis sem hefur verið raskað. Undir landslag fellur m.a. þéttbýli, dreifbýli, ósnortin víðerni, ár, vötn og hafsvæði.“ Þar er fyrri hluti skilgreiningarinnar þýðing á skilgreiningu samningsins en seinni hluti skilgreiningarinnar efnislega sambærilegur útlistun samningsins á því til hvers hugtakið nær. Sjá nánari umfjöllun um ólíkar þýðingar skilgreiningarinnar (Edda R. H. Waage, 2013, bls. 66-71).

merking var þegar samofin íslenska landslagshugtakinu þegar það kom fyrst fram og lifir enn góðu lífi í daglegu tali fólks (Edda R. H. Waage, 2013).

Í ljósi þeirra sterku tengsla sem eru milli landslags og fegurðar veitir skilningur á fegurðarhugtakinu dýpri skilning á sjálfu landslagshugtakinu. Samkvæmt fyrirbærafræðilegum skilningi er fegurðarhugtakið fyrst og fremst tengslahugtak sem vísar til þeirrar opnunar sem á sér stað á milli vitundar og viðfangs við fegurðarupplifun (Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2015, Johnson, 2009). Fegurð er ekki aðeins sjónrænn eiginleiki hluta sem veldur ánægju, heldur lýsir hugtakið þeim augnablikum þegar athygli okkar er dregin að skynrænum eiginleikum, hvort sem þeir eru sjónrænir eða í formi hljóða, snertingar eða lyktar, á þann hátt að viss tegund opnunar á sér stað (Johnson, 2009). Þessi opnun felur í sér að við leyfum því sem við skynjum að vera og tökum á móti áhrifum þess á okkur í stað þess varpa eigin hugmyndum á það. Af þessum skilningi á hugtakinu *fegurð* leiðir að landslag er einnig fyrst og fremst tengslahugtak sem lýsir þessari samtvinnun vitundar og viðfangs, manns og umhverfis. Með öðrum orðum „landslag er umhverfi upplifað á fagurferðilegan hátt“ (Ritter, 1989).² Þessi skilningur á landslagi rímar vel við skilgreiningu Evrópusamningsins þar sem lögð er áhersla á skynjun fólks.

Í almennum viðmiðum samningsins er lögð áhersla á að eitt af fyrstu skrefunum, ef móta á stefnu í landslagsmálum, sé að afla yfirgripsmikillar þekkingar á landslagi:

Greining, lýsing og mat á landslagi er undanfari hvernar landslagsstefnu. Þetta felur í sér greiningu á sköpulagi landsins, fornleifafræðilegum, sögulegum, menningarlegum og náttúrulegum einkennum og tengslum þeirra, sem og greiningu á breytingum. Einnig ætti að greina skynjun almennings á landslagi bæði frá sjónarhóli sögulegrar þróunar og mikilvægis hennar í núinu. (Council of Europe, 2008, þýð. höf.)

Líta má svo á að gildi landslags og merking þess verði til þegar öll þessi einkenni landslagsins verða að einni heild við reynslu og upplifun þeirra sem dvelja í landslaginu. Því er það lykilatriði, þegar kemur að mati á slíku gildi, að skoða náð upplifanir fólks af landslagi þar sem hið hlutbundna og huglæga mætast. Til að skilja gildi landslags þarf því að afla gagna þar sem þær upplifanir fólks sem lýsa tengslum þess við hlutbundinn veruleika umhverfisins eru til rannsóknar.

2.2 Landslagsheild

Í Evrópusamningi um landslag er hvergi að finna hugtak sem er sambærilegt hugtakinu landslagsheild. Færa má rök fyrir því að slíkt hugtak sé enda óþarft í samhengi Evrópusamningsins þar sem landslagshugtakið sjálft er þar þegar skilgreint sem svæði sem afmarkast af einhverjum tilteknum einkennum, eins og fólk skynjar það, hvort sem svæðið hefur á sér náttúrulegt eða manngert yfirbragð. Hugtakið landslagsheild hefur engu að síður verið notað hér á landi síðustu þrjá til fjóra áratugi og má leiða líkur að því að tilurð þess og notkun megi rekja til ósamræmis milli þeirrar menningarbundnu merkingar sem hugtakið

² Hér er rétt að benda á að fagurferðileg upplifun af landslagi er ekki takmörkuð við fegurð, þó að fegurð sé eflaust einn af algengari eiginleikum sem fólk tengir við upplifun sína af landslagi, heldur er fegurð aðeins einn af mörgum eiginleikum á fjölbreyttum skala fagurferðilegra eiginleika allt frá fegurð til ljótleika. Fegurð er þannig einskonar kjarnahugtak fagurferðilegra eiginleika almennt, en aðrir eiginleikar á skalanum eru til að mynda hrikaleiki, kyrrð, ægífegurð og tignarleiki.

landslag hefur í íslenskri tungu og þeirrar merkingar sem landslag hefur á enskri tungu og fleiri málum og sem markvisst hefur verið innleidd á vettvangi náttúruverndar og skipulagsmála.

Hugtakið landslagsheild kom fram á þeim tíma þegar miklar breytingar voru að eiga sér stað í skipulagningu og framkvæmd náttúruverndar á Íslandi, annars vegar með tilkomu vísindalegrar nálgunar, þá ekki síst vistfræðilegrar, og hins vegar vegna áhrifa frá erlendum fyrirmyndum ýmiss konar, svo sem landslagsorðræðu á Norðurlöndunum og flokkunarkerfi IUCN. Þróun í skipulagningu og framkvæmd náttúruverndar fól meðal annars í sér markvissa breytingu á notkun hugtaksins landslag. Á níunda og tíunda áratug 20. aldar voru tilvísanir í fegurð, sem áður höfðu jafnan fylgt landslagsumræðunni, látnar víkja um leið og landslagshugtakið fékk þá merkingu að vísa til afmarkaðs svæðis, sem ekki hafði áður verið raunin. Þessu fylgdi upptaka nýyrða á borð við landslagsheild (Edda R. H. Waage, 2013).

Fleiri hugtök leidd af landslagshugtakinu hafa komið fram. Þar á meðal eru hugtökin „landslagsgerð“ og „landslagssvæði“. Tvö verkefni hafa verið unnin sem hafa miðað að því að flokka landslag á grundvelli landslagsgerða. Annað þeirra verkefna var *Íslenskt landslag: Sjónræn einkenni, flokkun og mat á fjölbreytni* (Þóra Ellen Þórhallsdóttir o.fl., sem unnið var fyrir Orkustofnun vegna Rammaáætlunar sem hafði þann tilgang að búa til flokkunarkerfi fyrir náttúrulegt landslag á Íslandi, á grundvelli sjónrænna, eðlisrænna einkenna, og leiða þannig í ljós hvaða landslagsgerðir hér væri að finna. Hitt verkefnið var *Landslag á Íslandi: Flokkun og kortlagning landslagsgerða á landvísu* sem unnið var fyrir (Anna Rut Arnardóttir o.fl., 2020) sem unnið var fyrir Skipulagsstofnun í tengslum við Landsskipulagsstefnu 2015-2026. Markmið þess verkefnis var „að leggja til grunnupplýsingar um landslag á landsvísu sem líta ber til við skipulagsgerð og nánari framtíðar kortlagningu landslagsheilda“ (bls. 10). Það verkefni var unnið samkvæmt bresku aðferðafræðinni „Landscape Character Assessment“. Í verkefninu voru skilgreindar landslagsgerðir og þær kortlagðar á landsvísu, um leið og tiltekin landslagssvæði voru nefnd þar sem umræddar landslagsgerðir er að finna.

Núverandi lagaskilgreiningar á landslagi fela í sér þá merkingu að vísa til afmarkaðs svæðis. Slík merking er ekki fólgin í hinni menningarbundnu merkingu íslenska landslagshugtaksins, sem sést meðal annars á því að orðið landslag er ekki til í fleirtölu þar sem það vísar ekki til teljanlegra eininga.

Eitt af elstu dæmum um notkun hugtaksins landslagsheild er frá árinu 1985 en þá birtist það í umfjöllun um skipulagsmál (sjá Páll Guðjónsson og Guðrún Jónsdóttir, 1985). Á vettvangi náttúruverndarumræðu birtist það á prenti árið 1993 í drögum að stefnu í náttúruvernd sem lögð var fram í nafni Náttúruverndarráðs (1993) til umræðu á náttúruverndarþingi það sama ár. Hugtakið kemur víðar fyrir eftir þetta, meðal annars í minnisblaði frá árinu 2004 sem hefur að geyma umfjöllun og tillögur starfshóps um landslag á vegum Skipulagsstofnunar og Umhverfisstofnunar. Þar er fjallað um hugtakið landslagsheild, meðal annarra hugtaka, og það skilgreint á þann veg að um sé að ræða „landslag sem fólk upplifir að sé afmarkað af náttúrulegum (t.d. fjallahringur, fjörður) og/eða menningarlegum þáttum“ (Jakob Gunnarsson o.fl., 2004, bls. 4). Áhrif frá skilgreiningu landslags í Evrópusamningi um landslag eru augljós, enda var það líka tillaga starfshópsins að íslensk stjórnvöld myndu samþykkja og innleiða samninginn, sem síðar varð raunin. Svo virðist sem með notkun hugtaksins landslagsheild sé sérstök áhersla lögð á afmörkun svæða sem fólk skynjar sem einhvers konar heild, sem greina má frá öðrum heildum. Þótt þessi merking sé sambærileg þeirri merkingu

sem lagaleg skilgreining á landslagi felur í sér, þá felur hún í sér viðbótarmerkingu sé horft til merkingar hins menningarbundna íslenska landslagshugtaks, og skýrir því vafalaust tilurð þess og notkun.

Í ljósi þess að engin lagaleg skilgreining er til fyrir hugtakið landslagsheild leggjum við til og byggjum á eftirfarandi skilgreiningu í umfjöllun okkar:

Landslagsheild merkir landslag sem fólk skynjar sem samstæða heild – sem einkennist af virkni og samvirkni náttúrulegra og/eða mannlegra þátta.

2.3 Þróun aðferðafræði við mat á landslagi í rammaáætlun

Allt frá fyrsta áfanga rammaáætlunar hefur landslag verið eitt af þeim viðföngum sem faghópi 1 hefur verið falið að fjalla um og meta, annars vegar með tilliti til verðmæta og hins vegar með tilliti til áhrifa af virkjunarframkvæmdum á hin sömu verðmæti. Í upphafi hafði faghópurinn enga mótaða aðferðafræði til að styðjast við, enda var engin hefð fyrir mati á landslagi á þeim tíma. Því var það eitt af fyrstu verkum faghópsins að skoða hvaða aðferðum mætti beita í þessum tilgangi. Mikilvæg skref voru stigin í þróun aðferðafræðinnar á þessum tíma. Til að mynda var þar lagður grunnur að þeim viðmiðum sem horft er til við mat á þeim viðföngum sem faghópnum ber að meta, þar á meðal landslags, og hefur sá rammi haldist lítið breyttur síðan. Samkvæmt þessum ramma skal landslag metið út frá viðmiðunum *fjölbreytni*, *fágæti*, *samfellu* og *sjónrænu gildi*. Ljóst var að þörf væri á ítarlegum rannsóknum á landslagi og að þróa þyrfti betri aðferðir en beitt var í fyrsta áfanga, til að leggja mat á landslag (Verkefnisstjórn um gerð rammaáætlunar, 2003, bls. 72).

Meðan á vinnu við annan áfanga rammaáætlunar stóð var efnt til umfangsmikils rannsóknarverkefnis, sem nefnt var að framan (Þóra Ellen Þórhallsdóttir o.fl., 2010), sem hafði jafnframt þann tilgang að meta *fjölbreytni* og *fágæti* hinna ýmsu landslagsgerða. Hefur sú aðferðafræði sem þarna var mótuð verið nýtt í síðari áföngum rammaáætlunar til að leggja mat á fjölbreytni og fágæti landslags á hinum fjölmörgu svæðum sem tekin hafa verið til mats. Þessar rannsóknir hafa nýst víðar, til að mynda við þróun þess flokkunarkerfis sem búið var til fyrir Skipulagsstofnun vegna Landsskipulagsstefnu (Anna Rut Arnardóttir o.fl., 2020).

En þrátt fyrir að stór skref hafi verið stigin í aðferðafræðilegri þróun við mat á landslagi meðan á vinnu við annan áfanga stóð, benti faghópur 1 engu að síður á að þörf væri enn á frekari rannsóknum á landslagi, ekki síst hvað varðar það sem kallað var *fagurfræðilegt*, *upplifunar-* og *tilfinningalegt gildi* landslags (Verkefnisstjórn um gerð rammaáætlunar, 2011, bls. 108).

Frá þriðja áfanga rammaáætlunar hefur sú skilgreining sem birtist í lögum um náttúruvernd nr. 60/2013, og byggð er á Evrópusamningi um landslag, legið nálgun faghóps 1 til grundvallar (sjá: Verkefnisstjórn 3. áfanga verndar- og orkunýtingaráætlunar, 2016, bls. 46). Í því samhengi var ráðist í nokkur rannsóknarverkefni í tengslum við landslag. Þar á meðal voru verkefni sem sneru að hinu fagurfræðilega, upplifunar- og tilfinningalega gildi landslagsins sem kallað var eftir við lok annars áfanga. Í rannsóknum á gildi landslags voru prófaðar ýmsar aðferðir til gagnaöflunar með það í huga að finna þá aðferð sem hentað gæti

best fyrir áframhaldandi rannsóknir á þessu sviði. Afrakstur rannsókna fól þannig meðal annars í sér leiðbeiningar þar að lútandi.³

Ekki síður mikilvægur afrakstur rannsókna var greiningarrámmi sem nota má til að leiða í ljós þá þætti sem einkenna *fagurferðilegt gildi* landslags, en það heiti er hér notað í staðinn fyrir fagurfræðilegt, upplifunar- og tilfinningalegt gildi.⁴ Niðurstöður þessara rannsókna hafa fram að þessu ekki verið nýttar á vettvangi faghóps 1, þar sem ekki var svigrúm í þriðja og fjórða áfanga til að fullþróa þessa nálgun þannig að hún félli að aðferðafræðinni. Í þessari rannsókn er hins vegar byggt á þeirri nálgun sem grunnur var lagður að með ofangreindum rannsóknum, líkt og gert verður í áframhaldandi vinnu faghóps 1 í fimmta áfanga.

³ Ítarlega greinargerð um rannsóknirnar og niðurstöður þeirra er að finna í skýrslu sem skilað var til faghóps 1 í rammaáætlun (Edda R. H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2019-b). Stytttri samantekt og umfjöllun um gildi þessara rannsókna fyrir aðferðafræði faghóps 1 er að finna í viðauka við skýrslu verkefnisstjórnar um fjórða áfanga rammaáætlunar (Edda R. H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2021). Ítarleg umfjöllun um þróun landslagsrannsókna á Íslandi og hvernig þessar rannsóknir fyrir rammaáætlun falla að þeim má lesa um í grein sem birtist í *Ritinu* (Edda R. H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2019-a).

⁴ Þetta nýyrði er þannig tilkomið að þýðingin „fagurfræðilegt“ á enska orðinu „aesthetic“ þýkir ranglega geta leitt til þeirrar hugmyndar að sú upplifun sem vísað er til sé á einhvern hátt fræðileg. Með því að taka upp orðin *fagurferði* og *fagurferðilegt gildi* er athygli beint að því að fræðasviðið fagurfræði fjallar um mat og upplifun fólks á fegurð og ljótleika (og öllu þar á milli), rétt eins og siðfræðin fjallar um siðferði og siðferðileg gildi; mat og upplifun fólks á góðu og illu, eða réttu og röngu. Sjá nánari umfjöllun í Edda R. H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2019-b, bls. 3-4, og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2020.

3 Aðferðafræði

Rannsóknin er eigindleg tilviksrannsókn, framkvæmd með etnógrafískum aðferðum og hálfstöðluðum viðtölum. Í því felst að við rannsakendur fórum á vettvang rannsóknarinnar í þeim tilgangi að skrá okkar eigin upplifun og hugleiðingar. Jafnframt tókum við viðtöl við fólk, bæði meðan á dvöl okkar á svæðinu stóð sem og þess fyrir utan.

3.1 Rannsóknarsvæði

Það svæði sem hér um ræðir felur í sér þá landslagsheild sem móbergsfellið Skrokkalda tilheyrir. Hvernig afmarka skuli svæðið er hluti af sjálfri rannsókninni, enda byggir hugmyndin um landslagsheild á skynjun fólks á náttúrufarslegum og mannlegum þáttum sem einkenna landslagið á hverju tilteknu svæði. Því er ekki sjálfgefið hvaða svæði hér um ræðir en landslagsheildir á Íslandi hafa enn ekki verið kortlagðar. Þótt endanleg afmörkun svæðisins hafi því ekki verið ákveðin í byrjun verkefnisins þá voru augljóslega ýmsar vísbendingar þess efnis, til að mynda þeir náttúrufarslegu og mannlegu þættir sem finna má í nágrenni Skrokköldu, sem og skynjun okkar rannsakenda á þeim. Eftir vettvangsferð sem farin var í byrjun rannsóknarverkefnisins var ákveðið að horfa til Sprengisandsleiðar, frá suðri til norðurs, og nærliggjandi svæða til að afmarka rannsóknarsvæðið og voru viðmælendur í rannsókninni valdir á þeim forsendum.

3.2 Gagnaöflun

3.2.1 Vettvangsferðir

Farið var í tvær vettvangsferðir á rannsóknarsvæðið. Sú fyrri var farin dagana 11. og 12. júlí og beindist hún einkum að Sprengisandsleið sunnan Nýjadals og nágrenni hennar, þá sérstaklega í kringum Skrokköldu. Seinni ferðin var farin 24. ágúst, og var þá lagt upp frá Suðurlandi að morgni en ferðinni lauk í Eyjafirði að kvöldi dags. Í ferðunum var lögð áhersla á að kynnast staðháttum af eigin raun, eftir því sem kostur var á svo stuttum tíma, auk þess sem við rannsakendur beittum fyrirbærafræðilegri nálgun til að skrásetja skynjun okkar og upplifun í því landslagi sem um ræðir og þá merkingu sem sú upplifun fól í sér. Fyrri ferðin var farin í upphafi gagnaöflunartímabils, áður en nokkur viðtöl voru tekin, en seinni ferðin var farin við lok gagnaöflunartímabils.

3.2.2 Viðmælendur í viðtölum

Við val á viðmælendum var beitt markvissu úrtaki þar sem leitað var eftir fjölbreyttum hópi staðkunnugs fólks sem hafði það sameiginlegt að tengjast Sprengisandsleið og nærliggjandi svæðum á einhvern hátt, ýmist vegna atvinnu, búsetu eða frístundaiðkunar. Skilyrði var að viðmælendur hefðu farið að minnsta kosti einu sinni eftir Sprengisandsleið en að öðru leiti var leitað eftir fólki með ólíka reynslu og kynni af svæðinu. Einnig lentu í hópi viðmælenda einstaklingar sem staddir voru á Sprengisandsleið í vettvangsferð okkar rannsakenda. Þeir viðmælendur sem lentu í úrtakinu höfðu mismikla reynslu af rannsóknarsvæðinu, allt frá því að hafa komið þangað einu sinni upp í að hafa heimsótt það árlega svo til ævilangt. Allir viðmælendur utan tveir höfðu heimsótt svæðið á því ári sem viðtölin voru tekin.

Í hópi viðmælenda voru: Einstaklingar búsettir í eða ættaðir frá Ásahreppi, þar á meðal sauðfjárbændur sem nýtt hafa afréttinn til beitar, fulltrúi Ásahrepps, skipuleggjendur ferðaþjónustu á Sprengisandsleið, skálaverðir í Laugafelli, landverðir í Nýjadal, leiðsögumenn sem farið hafa með hópa yfir sandinn, ýmist á bílum, reiðhjólum eða hestum, og ferðafólk sem farið hafði upp á eigin spýtur eftir Sprengisandsleið og um einhver nærliggjandi svæði, ýmist á bíl, á fjórhjóli, á reiðhjól, á hestbaki eða gangandi.

Alls voru tekin 14 viðtöl við samtals 22 einstaklinga, þar af voru 7 einstaklingsviðtöl, í 6 viðtölum voru viðmælendur tveir, og í 1 viðtali voru viðmælendur þrír. Karlar voru 10 talsins en konur 12. Yngsti viðmælendi var 24 ára en sá elsti 82 ára. Meðalaldur viðmælenda var 52 ár. Hvað varðar þjóðerni voru 19 viðmælendur íslenskir en 3 viðmælendur af erlendu bergi brotnir.

3.2.3 Framkvæmd viðtala

Viðtölin voru tekin á tímabilinu frá 21. júlí til 25. ágúst sumarið 2023. Lengd viðtala var frá 10 mínútum upp í rúmar tvær klukkustundir, en meðallengd viðtala var u.þ.b. ein klukkustund. 8 viðtöl fóru fram á heimili viðmælenda, 4 viðtöl fóru fram á vinnustað viðmælenda og 2 viðtöl fóru fram á Kistuöldu, áningarstað ferðafólks rétt norðan við Skrokköldu.

Viðtölin voru hálfstöðluð á þann hátt að stuðst var við viðtalsramma en áhersla þó lögð á að framvinda viðtalsins væri sem líkust óformlegu samtali. Leitast var við að spyrja opinna spurninga í þeim tilgangi að auðvelda viðmælendum að tjá hugmyndir sínar og upplifanir um svæðið án íhlutunar okkar rannsakenda. Viðtalsramminn var í stórum dráttum svona: Í byrjun voru viðmælendur beðnir um að gera grein fyrir helstu kynnum sínum af hálendinu og/eða tengslum við rannsóknarsvæðið. Í framhaldinu var spurt út í upplifun þeirra af hálendinu og þá ekki síst á rannsóknarsvæðinu. Samtalinu var síðan beint að Sprengisandsleið, þá sérstaklega sunnan Nýjadals og nágrenni Skrokköldu, ef það svæði hafði enn ekki komið til tals. Auk þess að eiga ítarlegt samtal um upplifanir viðmælenda voru viðmælendur spurðir sérstaklega út í hugmyndir sínar um heildir á hálendinu, hvar hálendið byrjar að þeirra mati, hvernig það skiptist niður, og hvað einkenni svæði á hálendinu, þá ekki síst svæðið í kringum Skrokköldu.

3.3 Greining gagna

Viðtölin voru hljóðrituð með samþykki viðmælenda og afrituð orðrétt að því loknu. Afrituð viðtölin voru þvínæst kóðuð og var hugbúnaðurinn Atlas.ti nýttur í þeim tilgangi. Til grundvallar kóðuninni var greiningarrammi sem þróaður var í fyrri rannsóknum á fagurferðilegu gildi landslags (Edda R. H. Waage & Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, 2019-b) en hann þó þróaður áfram í þessari rannsókn. Vettvangsnótur og ljósmyndir okkar rannsakenda úr ferðum á rannsóknarsvæðið nýttust einna helst til að dýpka skilning okkar á þeim lýsingum sem viðtalsgögnin höfðu að geyma.

Greiningarramminn sem vísað var til að ofan er í grunninn fimmskiptur: Í fyrsta lagi var leitað eftir öllum þeim fyrirbærum á svæðinu sem koma fyrir í frásögnum viðmælenda af landslagsupplifun sinni, bæði náttúrufyrirbærum sem og menningarfyrirbærum, og leitast við að skilja þá merkingu sem skynjun viðmælenda á þessum fyrirbærum fól í sér. Í öðru lagi var

leitað eftir hinum ýmsu hugsýnum sem birtust í frásögnum fólks af svæðinu, þ.e. hvernig fólk sér svæðið fyrir sér og hvaða ímynd svæðið hefur í huga fólks. Á grundvelli lýsinga viðmælenda voru í þriðja lagi dregnir fram þeir þættir sem einkenna fagurferðilegar upplifanir fólks af svæðinu, og þar með hið fagurferðilega gildi landslagsins. Í fjórða lagi var dreginn fram sá ávinningur sem hlýst af hinu fagurferðilega gildi landslagsins, þ.e. hvernig hið fagurferðalega gildi landslagsins leggur grunn að öðrum gildum þess. Í fimmta lagi var skoðað hvernig viðhorf fólks til ýmissa mála sem varða rannsóknasvæðið höfðu áhrif á upplifun þess og gildismat.

Niðurstöðukaflinn sá sem hér fer á eftir byggir á greiningu rannsóknargagna. Kaflinn er settur fram sem heildstæð landslagslýsing í textaformi sem ætlað er að veita innsýn í náttúru og menningarlega þætti svæðisins, sem og þá upplifun sem landslagið kallar fram. Til stuðnings þessum texta setjum við fram beinar tilvitnanir í viðmælendur og ljósmyndir sem teknar voru á vettvangi og er hvoru tveggja ætlað að undirstrika ákveðna þætti í textalýsingunni. Allar ljósmyndir eru okkar eigin, nema annað sé tekið fram. Á þessum grunni drögum við fram lýsingu á landslagsheildinni. Í kaflanum sem á eftir fer lýsum við þeim þáttum sem helst einkenna fagurferðilegt gildi landslagsins og þann ávinning sem af þeim hlýst.

4 Landslag við Skrokköldu og landslagsheild

4.1 Náttúrufyrirbæri

Skrokkalda sjálf lætur ekki mikið yfir sér, eitt margra móbergsfella sem raða sér í stefnunni SSV-NNa um miðbik landsins, til vitnis um þá eldvirkni sem er á flekaskilum Atlantshafshryggjarins. Þær eru nokkrar „öldurnar“ sem farið er fram hjá, eða í námunda við, á leiðinni norður eftir Sprengisandsleið: Langalda, Fossalda, Sigalda, Stakaalda, Þykköldur, Öldur, Stóragilsalda, Tryppagilsalda, Ósöldur, Skiptingaalda, Kjalöldur, Stóra Kjalalda, Þveralda, Hnöttóttalda, Hnausalda, Skrokkalda, Ferðamannaalda, Þúfualda, Skúmsalda, Oddkelsalda, Nautalda, Grensaldar, Hestalda, Þjórsáralda, Arnarfellsalda, Eyvindaralda, Hreysisalda, Kistualda, Háalda, Fjórðungsalda. – Örnefnin vísa til hins ávala forms sem skilgreinir þessi fell, bæði stór og smá, og er um leið vitnisburður um rof af völdum vatns og vinds. Sem slíkar leggja öldurnar grunn að ákveðinni heild. Skynja má að tilurð þeirra er bundin sömu ferlum náttúrunnar. Eitt einkenni á þeirri landslagsheild sem Skrokkalda tilheyrir eru þessi ávölu form í landslaginu sem rísa mishátt í víðáttunni, eins og öldur úti á rúmsjó. Hver aldan tekur við af annarri og þótt þær séu flestar fremur látlausar skapar magnið ákveðinn mikilfengleika. Við fyrstu sýn virðist sem um einsleita auðn sé að ræða. Endalaust grátt yfirborð sem veitir augunum ákveðna hvíld frá sjónrænu áreiti fjölbreyttara landslags. Sandur og steinar liggja eins og teppi yfir berggrunninum svo langt sem augað eygir. Sums staðar er þetta undirlag þjappað og hart viðkomu, en annars staðar, þar sem sandurinn er á sífelldri hreyfingu, er þetta sandteppi undarlega mjúkt. Eftir því sem augun venjast umhverfinu má greina ákveðna litauðgi í grámanum, alls konar litatónar frá grábrúnu yfir í svargrátt, hvert svæði í þessari víðáttu hefur sinn lit. Þetta landslag vekur upp einhvers konar tilfinningu um eilífð og

Skrokkalda og Hnausalda séðar ofan af Kistuöldu

V: Hvað einkennir landslagið þarna helst? Það er einsleitt. Með mikilfenglegu útsýni sumstaðar. ... Þetta eru þessir stóru sandar, það er hver sandaldan á fætur annarri, þær eru allar hver annarri líkar og mikilfengleikinn í þeim, hann liggur eiginlega fyrst og fremst bara í þessu mikla magni af þessu landslagi.

Horft yfir Hágöngur og Skrokköldu af Sprengisandsleið

V: Það er svo mismunandi mynstur sem náttúran býr til og svona litabrigði, þú veist, þó að það sé allt svart og grátt og svona, að þá byrjar maður á svartur sandur, og svo verður hann grár, og svo verður hann aðeins rauðleitur.

óendanleika en um leið má skynja hvað hálendi Íslands er í raun smátt. Við sjóndeildarhringinn standa fjöllin vörð og ramma inn þessa landslagsheild; Hekla, Kerlingarfjöll, Hjartafell, Arnarfell hið mikla, Hágöngur, Löðmundur, svo að nokkur þau nafntoguðustu séu nefnd. Um leið og þau tengja mann við fjarlægari svæði í hinum ólíku landshornum minna þau á hvað fjarlægðir milli þessara landshorna eru í raun litlar. Í norðvestri blasir Hofsjökull við, rétt norðan við hann er miðja Íslands. Í vesturátt sést glitta í Langjökul en í Vatnajökul sé litið til austurs. Þetta útsýni til jökla og fjalla sem ber við sjóndeildarhringinn er annað einkenni þeirrar landslagsheildar sem Skrokkalda tilheyrir. Sé komið að sunnan eftir Sprengisandsleið opnast þessi fjallasýn þegar farið er fram hjá Þórisvatni. Af þeim sökum nefndu sumir viðmælendur í rannsókninni að þar fyndist þeim vera ákveðin mörk, þar fyndist þeim þeir vera komnir upp á hálendið. Aðrir nefndu Hrauneyjar í þessu samhengi, þar sem öldurnar byrja að taka á sig mynd.

Ofan af Skrokköldu er víðsýnt í allar áttir. Hvert sem litið er blasir náttúrulegt landslag við. Í næsta nágrenni, sunnan og austan megin, er Hágönguhraun, svart og úfið. Norðan megin sést í Rauðkoll, lítið fell sem ber nafn með rentu. Engin mannvirki er að sjá, ef frá er talið fjarskiptamastrið sem komið hefur verið fyrir uppi á toppi Skrokköldu og meðfylgjandi tækjabúnaður. Ummerki um manninn eru þó sýnileg, til að mynda sést sums staðar glitta í niðurgrafinn vegslóðann, veg F26, þar sem hann hlykkjast um landslagið, og ef eitthvert farartæki er á ferð þegar þurrt er í veðri sést rykið sem þyrlast upp í alltumlykjandi sandöldunum. Handan við öldurnar, í vesturátt, sést til Kvíslavatns, sem er eitt stærsta lónið í Kvíslaveitum sem Landsvirkjun byggði á árunum 1980-1997. Þótt lónin séu manngerð hafa þau á sér náttúrulegt yfirbragð í þessari fjarlægð og þeir sem ekki vita betur halda að um náttúruleg fjallavötn sé að ræða. Í jaðri lónanna finnast einnig lítil náttúruleg

V: *Sko kannski við fyrstu sýn, þegar maður keyrir í gegnum svæðið, þá er það kannski dálítið sérstakt fyrir það að það er þessi mikla auðn. Þetta er í rauninni bara sandur og grjót, sem maður sér... En svo þegar maður fer að fara betur um það, þá eru auðvitað einhvers staðar lítil gil og lítil ver, og það er ótrúlega í rauninni fjölbreytt þegar maður fer að skoða það aðeins nánar heldur en bara þegar maður keyrir kannski bílveginn, sem er kannski uppi á hæsta kilinum þarna yfir Sprengisandinn... já það svona leynir dálítið á sér þetta svæði.*

Horft yfir Skrokköldu og Sprengisandsleið af Kistuöldu

S: *Já. En leiðirðu eitthvað hugann að virkjunum þegar þú horfir á Þórisvatn eða Kvíslavatn?*
V: *Nei, ég náttúrulega, þeir hljóta að ætla að fara að sökkva eitthvað af þessu.*
S: *Finnst þér þú vera að horfa á virkjanasvæði þegar þú horfir til dæmis á Kvíslavatnið hérna?*
V: *Ja, þetta verður virkjunarsvæði. Það er alveg á hreinu, þeir sökkva þessu ef þeir geta.*

Horft yfir Kvíslavatn ofan af Skrokköldu

fjallavötn sem þekkja má af litnum, þó svo að ofan af Skrokköldu sjáist ekki munurinn sem er á jökulvatni lónanna og tæru vatni fjallavatnanna.

Norðvestan við Kvíslavatn og handan Þjórsár hvíla Þjórsárver undir suðurhlíðum Hofsjökuls, ein hinna mörgu vera sem finna má á þessum slóðum; grænar gróðurvinjar sem eru til merkis um það líf sem vatnið leggur grunn að í þessari auðn. Aðeins austar er Eyvindarver, sem dregur nafn sitt af Fjalla-Eyvindi, en þar er að finna rústir bústaðar þeirra Eyvinds og Höllu frá því um 1770. Af öðrum verum má nefna Þúfuver, Hnausaver, Stóraver, Krókaver og Illugaver, svo að dæmi séu tekin. Þjórsárver eru þó stærst og þar er friðland. Jafnvel þótt þau blasi við frá Skrokköldu og Sprengisandsleið þá eru þau eitt af afskekktustu svæðum þar um slóðir, vegna þess hversu erfitt er að komast þangað. Sem slík hafa þau mikið aðdráttarafl og yfir þeim hvílir ævintýraljóni. Meðal flestra staðkunnugra viðmælenda í rannsókninni hafði fólk ýmist komið í Þjórsárver eða ætlaði sér þangað í framtíðinni.

Gróður er þó ekki aðeins að finna í verunum heldur eru litlar gróðurvinjar víðs vegar í skorningum þar sem lækjarsytrur seytle milli sand- og grjótalda. Þótt um sé að ræða litla gróðurbala sem annars staðar vektu mögulega litla sem enga eftirtekt, þá verða þeir merkilegir þarna, í þessu hrjóstruga samhengi, eins og vin í eyðimörk. Og það sama má segja um allan smágróðurinn sem vex nánast alls staðar, ósýnilegur fyrst í stað en horfi maður niður fyrir fætur sér er nánast undantekningarlaust einhvern gróður þar að finna, lágstemmdan og harðgeran. Það sem virðist í fyrstu sýn vera líflaus eyðimörk reynist, þegar betur er að gáð, vera fullt af lífi. Ein planta sker sig sérstaklega úr hvað viðkemur gróðri á þessum slóðum og það er eyrarrós. Þótt hún vaxi víða þá er Eyrarrósargil undir suðurhlíðum Hnausöldu og Skrokköldu sá staður þar sem hún vekur hvað mesta eftirtekt. Dökkbleikar breiður af

Horft inn í Þjórsárver frá Kvíslaveituvegi

V: *Ég horfði stundum svona dreymandi yfir Þjórsárver og Hjartarfell og Arnarfell hið mikla og annað, og já, þarna þyrfti ég að koma.*

Frá Eyrarrósargili. Syðri-Háganga í baksýn
Ljósmynd: Viðmælandi í rannsókninni

V: *Því þetta er fjölbreytt, þetta er ekki bara sandur. Þú veist, maður sér stundum bara blómabreiður, ég var einmitt að setja það sem skjáhvílu á símann minn.*

S: *Þannig að, þið hafið sem sé stoppað í Eyrarrósargili?*

V: *Já.*

S: *Hvernig er það?*

V: *Æðislegt. Það er líka bara svo gaman að sjá, það er svo mikil andstæða við allt þetta svarta. Eða svarta og grúa. Þessa dökku liti. Og þessa auðn í raun og veru. Þú veist allt í einu kemur þessi breiða, en maður sér alveg að þarna hefur verið blautt. Þannig að hún fær einhverja næringu þarna.*

eyrarrós vekja undrun þess sem kemur yfir gráar sandöldurnar eftir Sprengisandsleið, og eyrarrósinn sjálf vekur aðdáun fyrir að lifa af við svo erfiðar aðstæður. Þessar andstæður í landslaginu, sem skapast þar sem gróður og vatn brjóta upp víðáttumikla sandauðnina, eru enn eitt einkenni á þeirri landslagsheild sem Skrokkalda tilheyrir.

4.2 Fagurferðilegt gildi

Þau náttúrufyrirbæri sem fjallað hefur verið um að ofan eru þau sem hvað mest eru áberandi í grennd við Skrokköldu. Aðdráttarafl þessa landslags er fólgið í þessum fyrirbærum og skynjun á þeim, sem og þeirri upplifun sem skynjunin leggur grunn að og þeirri merkingu sem slík upplifun fær. Það er heildin sem þessi náttúrufyrirbæri mynda í hugum fólks sem einkum skapar skilyrði fyrir þá fegurðarupplifun sem viðmælendur í rannsókninni lýstu, fegurðin felst ekki í stökum fyrirbærum sem helst einkenna landslagið heldur samspili þeirra. Fjalla- og jöklasýnin rammar inn hina öldóttu sand- og grjótauðn, sem svo aftur leggur grunn að þeirri óvæntu fegurð sem fólk skynjar í gróðurvinjunum þegar þær birtast skyndilega í auðninni. Fjölbreytnin í fjalla- og jöklasýninu, og sjónarhornið úr fjarska, innan úr miðri auðninni, á þátt í að skapa þá fegurð sem fólk skynjar í landslaginu. Fjölbreytnin leynist þó víðar en í margbreytilegum formum og litum fjalla og jökla. Í grárri auðninni leynast litir og smágróður sem birtist þeim sem dvelja í landslaginu; það má segja að hin sjónræna hvíld sem auðnin veitir og þögnin sem ríkir þar skerpi athyglina á þann hátt að fólk fer að taka betur eftir því smáa. Dvöl á svæðinu skerpir næmnina á þann hátt að hvert einasta hljóð í þögninni og hver einasti litatónn í sandinum og gróðrinum sem þar leynist verða á einhvern hátt stærri og mikilfenglegri en ella.

Þessi þögla auðn og áhrifin sem hún hefur á athyglina og næmnina skapar tilfinningu fyrir

Horft til Kerlingarfjalla frá Sprengisandsleið

V: *Þetta er rosalega mikil auðn. Það er svona það fyrsta sem maður tekur eftir þegar maður er að keyra þetta. En náttúrulega samt bara rosalega víðsýnt líka. Maður sér bæði Hofsjökul og svo hluta af Vatnajökli, þannig að fjallasýnin er svona kontrastinn á móti auðninni. Og svo náttúrulega líka bara að sjá þessi grænu svæði inn á milli. Þau eru náttúrulega alveg ótrúleg. Og svo þótt að kannski sumum finnst þetta bara vera svona svolítið bara grátt og einsleitt þá finnst mér þetta náttúrulega spennandi landslag. ... Þótt þetta sé ekkert rosalega fjölbreytt, þá samt, maður er alltaf að sjá eitthvað nýtt og upplifa eitthvað nýtt.*

Gróður í auðninni

V: *Já, það er nefnilega dálítið skrítið hvernig maður verður af því að vera þarna uppfrá. Það færast einhvern veginn allar viðmiðanir til og það endar með því að maður verður feiminn við runna. ... Þetta er svona öðruvísi, þetta er hvíld.*

tómi, það er „ekkert“ sem fyllir skilningarvitin, og þetta „ekkert“ skapar kyrrð og hvíld frá áreiti hversdagsins. Það er þessi hvíld sem margir viðmælendur sögðust sækjast eftir með dvöl á svæðinu. Að fá að vera „*einn í heiminum með sjálfum sér og hugsunum sínum*“ gerir að verkum að fólk finnur sig vera endurnært þegar heim er komið. Sumir viðmælendur nefndu þá sérstöku orku sem fylgir því að vera nálægt miðju Íslands, að það að dvelja á svæðinu sé eins og að stinga sér í samband við þessa orku og hlaða batteriin. Kyrrðin og hvíldin er þó ekki alltaf allsráðandi því að meðvitundin um að vera í umhverfi sem getur verið fólki skeinuhætt er einnig til staðar, sérlega þegar þoka læðist yfir og veður gerast válynd. Þessi meðvitund gefur fólki færi á að finna fyrir smæð sinni gagnvart náttúruöflunum og felur í sér virðingu fyrir þeim.

Ímyndunaraflíð leikur einnig hlutverk í upplifun og skynjun fólks af svæðinu. Hinar ótalmörgu útilegumanna- og draugasögur, sem og sögur af hættum sem smalar hafa komist í, eru lifandi í hugum fólks, sérlega þegar þokan lætur á sér kræla. Hin fjölbreyttu form landslagsins kalla fram myndina af þeim jarðfræðilegu og vistfræðilegu ferlum sem skópu þau. Gróðurinn kallar fram mynd af því vatni sem veitti honum skilyrði til að vaxa, öldurnar sem rísa í auðninni kalla fram hugleiðingar um þá rofferla sem mótuðu form þeirra.

Það er ekki einungis saga hinna náttúrulegu ferla sem kveikir á ímyndunaraflinu heldur einnig saga þess fólks sem ferðaðist yfir auðnina og dvaldi í henni á öldum áður. Örnefnið Eyvindarver og minjarnar sem þar má finna kalla fram hugleiðingar um hvernig það hefur verið að lifa af í þessu hrjóstruga landi og hversu mikilvægar gróðurvinjarnar hafa verið útlögum eins og Fjalla-Eyvindi og Höllu. Örnefnið Sprengisandur og sönglagið *Á Sprengisandi*, sem öll þekkja, skapa vitund um alla þá ferðalanga sem hafa riðið á hestum yfir sandinn í gegnum tíðina eftir þjóðleiðinni

V: Það er þessi tilfinning að geta sko, andað. Þú veist, þetta er svona – það er ekkert. Það er þetta fræga ekkert.

S: Já. Hvað meinarðu með ekkert?

V: Bara nákvæmlega eins og hún Roni Horn lýsti því. „Nothingness.“ Þessi pása. Þessi einhvern veginn – það eru engar áhyggjur. Þú veist, við erum svo innilega – þetta er bara Dettifoss effect, þú ert svo innilega lítill. Sko vandamálin mín verða bara að engu, þegar þú horfir í kringum þig. Af því að þetta er eilíft. Á sama tíma er þetta alveg ofboðslega viðkvæmt.

V: Ég keyri yfirleitt þessa leið þegar ég þarf að fara á Akureyri í stað þess að fara þjóðveginn.

S: Af hverju velurðu það frekar?

V: Til að geta drukkið kaffið mitt hérna og horft á jöklana og séð þetta allt saman, tekið þetta inn, þetta endurnærir mann.

Ferðalangar njóta útsýnis frá Kistuöldu

V: Mér finnst umhverfið rosalega miskunnarlaust og ég skil bara ekki hvernig Fjalla-Eyvindur og einhverjir voru þarna, hvernig fólk bara dró andann þarna, í alvörunni, sko gagnvart náttúrunni, hún er svo tilkomumikil.

V: En fyrst og fremst er þetta bara vitneskjan um það að þetta er leið sem var farin á milli landshluta, í gegnum 11-12 aldir. Í rúmlega 30 kynslóðir.

Sprengisandsleið. Það er þessi umgjörð sem meðvitund um söguna skapar sem dregur til dæmis hestafólk að svæðinu. Eins og einn viðmælenda í rannsókninni nefndi þá taka þeir hesta- og söngmenn sem hafa riðið yfir Sprengisand hæst undir þegar laglínar „ríðum, ríðum, rekum yfir sandinn“ er sungin af karlakórum landsins. Þannig verður Sprengisandsleiðin sjálf að mikilvægum áfangastað sem hefur gildi í hugum fólks sem sagnaslóð og menningararfur. Leiðin sjálf og umhverfi hennar er einnig áfangastaður þeirra sem ýmist viðhalda eða minnst þeirrar menningarhefðar að smala þetta landsvæði og rekja slóðir leitarmanna sem dvalið hafa í gegnum tíðina í leitarmannaskálum sem víða leynast í landslaginu.

Fleiri staði er líka að finna í landslaginu í kringum Sprengisandsleið sem gefa leiðinni sjálfri gildi sem tenging við þessa staði. Inn af Eyrarrósargili liggja leiðir fólks inn í gljúfur sem skreytt er fossaröð. Landslagið býður upp á að fólk gangi um og virði fyrir sér fossana og formin í berginu og baði sig jafnvel í fossalónum á góðviðrisdögum. Fleiri slíkar leiðir út úr sandauðninni liggja víða út frá Sprengisandsleið að áfangastöðum sem vekja undrun þeirra sem fylgja þeim.

4.3 Menn og mannvirki

Það er ekki aðeins tilvist þessara náttúru- og menningarfyrirbæra sem móta landslagið og þá öræfaupplifun sem að ofan hefur verið lýst, heldur er það ekki síður fjarvera á ummerkjum um athafnir mannsins, sem leggur grunn að því landslagi sem þarna er, enda verður upplifun af landslagi aldrei til í einhverju tómi heldur með samanburði við önnur svæði sem fólk þekkir til og hefur þegar upplifað.

Eitt fyrirferðarmesta mannvirkið í nágrenni Skrokköldu er Kvíslaveituvegur sem liggur frá vatnsaflsvirkjununum í suðri að nyrstu lónum Kvíslaveitu. Syðsti hluti Kvíslaveituvegar er með bundnu slitlagi en því sleppir við

Hestaleiðangur á Sprengisandsleið
Ljósmynd: Anna Dóra Sæþórsdóttir

V: Þetta er auðvitað bara „ríðum og ríðum“ eftir Grím Thomsen. Þetta er það sem allir eru að syngja. Hver einasti karlakór tekur þetta. Og flestallir karlakórar, sérstaklega úti á landi, það eru auðvitað mjög margir í hestum.

V: Þá förum við að labba og förum í Gásagust og Hvanngiljahöll og Bása og svona, þessa helstu svona kannski smalaðirnir líka, sem við förum í gegnum. Gásagustur er svona, ja þetta er svona gamall kofi sem er þarna. Og svo er Hvanngiljahöll, þetta er fyrsti gangnamannaskálinn sem var byggður hjá okkur inni á afrétti, sem sagt, þá fara þeir úr tjöldum þarna yfir í, þetta er bara svona kofahreysi sko, eða þú veist. En að fara úr tjöldunum og yfir í höll, þá er þetta bara náttúrulega höll. Þetta er alveg svona – þannig höll, þú veist, það er lækur þarna og mjög grösugt í kring.

Inn af Eyrarrósargili

V: Og svo er nefnilega annað gil, inn af Eyrarrósagilinu eða svona til hliðar við það, sem heitir Skaraskuð, ofboðslega fallegar klettamyndanir og gaman að ganga inn eftir því.

Vatnsfellsstöð. Þessi skil á milli bundins slitlags og malaryfirborðs hafa áhrif á skynjun og upplifun af umhverfinu. Þess vegna nefndu sumir viðmælendur í rannsókninni að þegar komið væri inn fyrir Vatnsfell væri maður fyrst kominn inn á hálendið. Önnur sambærileg skil eru vegamótin við Stóraver, þar sem Sprengisandsleið beygir af Kvíslaveituvegi inn á veg F26, þó svo að Kvíslaveituvegur haldi áfram til norðurs. Þannig er hægt að aka eftir tveimur leiðum norður í Nýjadal, vestan og austan við Kvíslavatn. Sé farið eftir Kvíslaveituvegi, vestan Kvíslavatns er vegurinn uppbyggður og liggur víða á stíflum þeim sem reistar voru við byggingu Kvíslaveitna. Í þessari nálægð við lónin verður öllum ljóst að þau eru manngerð. Hér er ekki spurning um hvort þekking sé til staðar á sögu virkjunarframkvæmda á svæðinu, landslagið segir þá sögu. Beinar línur eru til vitnis um mannlegar athafnir; stíflur sem ramma lónin inn og skurðir sem tengja þau hvert við annað. Vegurinn sjálfur liggur beint af augum án tillits til náttúrulegrar lögunar landsins. Austan við veginn gefur að líta jökulvatn lónanna en vestan við veginn gefur að líta gamla árfarvegi með grænum gróðurvinjum og lindarvatni. Samanburður á umhverfinu beggja vegna vegarins kallar fram vangaveltur um hvernig landslagið hafi verið áður en lónin komu og sú ályktun er óhjákvæmilega dregin að landslagið vestan megin gefi vísbendingar í þá áttina. Viðmælendur í rannsókninni vísuðu margir í þennan veg sem virkjanavegin og töluðu um raskað landslag í þessu samhengi. Vegslóðinn F26 fylgir hins vegar lögun landsins og hlykkjast um sandöldurnar þar sem náttúran leyfir. Engar brýr eða ræsi eru á þeirri leið þannig að fara þarf yfir þær ár og læki sem á leiðinni verða. Þátttakendur í rannsókninni töluðu sumir um að vera í betri tengslum við landið á þessum vegi en á Kvíslaveituveginum og að hann hefði betur þessu svæði á hálendinu.

S: Þegar þú kemur inn á þetta svæði, bara inn á Sprengisandsleiðina, er einhver svona staður þar sem þér finnst þú vera komin inn á hálendið? Eru einhver svona mörk?

V: Maður finnur alltaf smá bara þegar maður hleypir úr dekkjunum. En það er náttúrulega bara þar sem malbikið endar.

V: Þetta er bara sjarmerandi staður.

S: Þessi staður, hvar eru mörkin? Um hvaða svæði ertu að tala?

V: Sko mér finnst maður þurfa að vera kominn upp fyrir þessar virkjanir.

Kvíslaveituvegur vestan Kvíslavatns

S: En þú talaðir um þegar þú varst að lýsa leið þinni framhjá Kvíslarvatninu, að hérna hefði verið raskað, upplifirðu þetta sem raskað landslag?

V: Já, þú náttúrulega sérð stíflurnar. Já, já, já. Uppbyggður vegur og – þú veist það eru alveg margar stíflur hérna alls staðar, sem eru alveg sýnilegar.

V: Þegar þú ert komin upp fyrir Versali, áður en þú kemur þangað þá er þetta bara, eins og ég segi, bara ónýtur uppbyggður vegur. Þetta er bara vegur sem var gerður fyrir virkjanirnar og þeir hafa ekki haldið við. Hitt er vegur sem að, jú, jú, hann er heflaður og hann er lagaður af manna völdum, en þetta er slóði. Og þetta er meira svona tilviljanakennt, meira svona bara – landslagið.

Auk þeirra beinu áhrifa sem uppbyggður vegur hefur á landslagið og upplifun af því þá eru áhrifin einnig óbein. Fjallvegir fela í sér hindrun fyrir farartæki og greiðari samgöngur gera fleirum kleift að fara um svæðið. Ein forsenda öræfaupplifunar er fámenni. Kyrrð og friður, þögn og einvera, eru skilyrt af fámenni. Flestir viðmælendur í rannsókninni sáu gildi fjallvegarins við að viðhalda fámenninu. Með því að byggja upp vegi sé hætta á að úr verði „Gullfoss- og Geysiskraðak“ og þar með breytist upplifunin.

4.4 Landslagheild Skrokköldu

Nú þegar landslagi í kringum Skrokköldu hefur verið lýst, eins og það birtist í gögnum rannsóknarinnar, er tímabært að huga að mörkum þeirrar landslagsheildar sem Skrokkalda tilheyrir. Landslagsheild merkir landslag sem fólk skynjar sem samstæða heild – sem einkennist af virkni og samvirkni náttúrulegra og/eða mannlegra þátta. Sú var einmitt reyndin í tilfelli þessarar rannsóknar, fólk nefndi ýmist náttúrufyrirbæri eða menningarlega þætti þegar það var beðið um að tilgreina mörkin á því landslagi sem um var rætt. Af náttúrulegum þáttum nefndi fólk ýmist sandöldurnar eða fjallasýnina, en einnig fallvötnin tvö, Þjórsá og Köldukvísl, en af menningarlegum þáttum nefndi fólk ýmist vegi, virkjunarmannvirki, byggð, afréttarmörk eða þjónustu. Einnig voru upplifunarþættir nefndir til sögunnar, svo sem þögn, líkamserfiði og tilfinning fyrir hættu. Þessir þættir blönduðust saman með ýmsum hætti og vísuðu oftast til tiltekinna staða.

Syðsti staðurinn sem nefndur var í þessu samhengi var brekkan vestan við Búrfell. Sá viðmælandi sem hana nefndi lýsti hvernig þar fyndi hann fyrir hækkun í landslaginu, þar legði hann sveitina í Þjórsárdalnum að baki sér og um leið opnaðist sýn á sandöldur og Heklu. Hann tók þó fram að við Vatnsfell fyndi hann fyrir öðrum skilum og þar breyttist tilfinningin í landslaginu. Fleiri viðmælendur nefndu að

S: Eftir hverju er maður að sækjast, að hjóla um svona svæði, eða ganga um svona svæði?

V: Sko ég er náttúrulega bara að horfa á fjöllin í kringum mig sko. Og svo er náttúrulega já, það er svona kyrrð og friður þarna líka. Ekki fullt af fólki.

Vatnsfellsstöð

Horft til suðurs frá Vatnsfellsstöð

V: Ég þarf að vera kominn dálítið inn á afrétt til að ég fari að finna mig inni á hálendi. Ég geri það ekki hérna niðri við Hald, eða hérna inni við Hrauneyjafoss, ég þarf að vera kominn inn fyrir Vatnsfell til að finnast ég vera kominn inn á hálendi. Ég held það.

S: Og hvað er það sem að þú veist, hefur áhrif á það, að þér finnst þú vera kominn upp á hálendið?

V: Ég hugsa að það séu dálítið, kannski, samgöngurnar. Þú veist þegar þú ert búin að vera að koma keyrandi Sprengisand, aðallega á niðurgröfnum vegum og slóðum og þar sem þú þarft að fara bara rólega um svæðið. Og jú, jú, svo kemurðu á aðeins betri veg vegna þess að hann er uppbyggður, en kannski ekki svo mikið greiðfærari, en svo allt í einu þegar þú lendir inni á malbiki, þá finnst þér þú dálítið vera komin inn í menninguna, komin til byggða.

við Vatnsfell og Vatnsfellsstöð yrðu þáttaskil í upplifuninni, annars vegar vegna þess að þar endar malbikið og malarvegurinn tekur við, en hins vegar vegna þess að þar er síðasta stöðvarhús vatnsaflsvirkjananna. Annar staður sem nefndur var sem syðri mörk landslagsheildarinnar var Hrauneyjar. Í huga nokkurra viðmælanda var sá staður nefndur því að þar fara öldurnar að vera ráðandi í landslaginu og gefa fyrirheit um það sem bíður þegar lengra er haldið. Viðmælendur úr hópi heimamanna nefndu sumir þennan stað því hann er við syðri mörk Holtamannaafrettar, og enn aðrir nefndu þennan stað því að þar er síðasta stopp með þjónustu á leiðinni upp á hálendið. Fjórði staðurinn sem nefndur var sem syðri mörk á landslagsheildinni var við Þórisvatn, og þá vegna þess að þar um slóðir opnast fyrir þá fjallasýn sem einkennir landslag í kringum Skrokköldu. Vegamótin við Stóraver voru einnig nefnd, og þá vegna þeirrar breytingar sem verður á veginum, þar sem niðurgrafinn slóði vegar F26 tekur við af Kvíslaveituvegi. Einhverjir viðmælendur sem nefndu þennan stað sögðust líta svo á að svæðið í kringum Kvíslaveituveg væri virkjunarsvæði. Hver svo sem mörkin voru sem viðmælendur nefndu, þá var ástæðan sú öræfaupplifun sem finna má á svæðinu í kringum Skrokköldu, eins og kom fram í orðum eins viðmælanda sem sagði: „Af því að þá er maður kannski að sækjast eftir því að fara inn á þar sem ekkert er“.

Gróðurþekja leikur líka hlutverk í skynjun fólks á landslagsheildinni. Í kringum virkjanirnar hafa landsvæði verið grædd upp. Þó svo að fólk væri almennt ánægt með hvernig Landsvirkjun gengur frá eftir sig þá tengdu sumir þennan gróður við láglendið. Einn viðmælandi talaði um að í sínum huga væri grasið vitnisburður um virkjunarframkvæmdir og passaði ekki inn í þetta umhverfi. Aðrir nefndu að Búðarhálsinn og Þóristungur væru gróin svæði og því frábrugðin því hrjóstruga svæði sem tæki við þegar norðar er komið.

Vegurinn sem liggur fram hjá Vatnsfellsstöð

V: Af því það er fámenni, þú veist þá er náttúrulega algjör þögn. Ekki gleyma því. Það er ótrúlegt, þú veist, það er bara algjör þögn. Og þegar þú ert alveg efst uppi þá er ekki einu sinni kannski mikið af fuglum.

S: Hvaða áhrif hefur það á mann
V: Það er þessi ofboðslega þögn og ofboðslega lítið – ekkert áreiti.

Gróið land í kringum Hrauneyjafossstöð

V: Það er þarna varðandi sko, hvað ég upplifi sem virkjanasvæði, ég hef þælt í því hvort það gæti verið sko gras, af því þeir sá – svo veit ég ekki hvort það er í alvörunni gras. ... Já, það er eitthvað óekta við þetta og ég veit ekki hvort þetta er af því að ég veit það, og ég vil það ekki, eða hvort þetta er ...

Að austan og vestan voru mörkin ekki eins mikið á reiki. Í huga nokkurra viðmælenda sem búsettir eru í Ásahreppi voru mörkin þau sömu og eru á Holtamannafrétt. Aðrir nefndu Þjórsá og Köldukvísl sérstaklega, enda væri hraunið austan Köldukvíslar mjög frábrugðið öldulandslaginu. Hvað varðar nyrðri mörk landslagsheildarinnar þá voru þau óljósari. Einhverjir sögðust skynja skil í Nýjadal, þá einkum vegna þess að samgönguleiðir þar norðan af væru mun torfærari. Hvað varðar náttúrufarslega þætti töluðu margir hins vegar um að öldulandslagið við Skrokköldu rynni saman við Sprengisand að norðan.

Af gögnum rannsóknarinnar sést að landslagsheild sú sem Skrokkalda tilheyrir afmarkast ýmist af náttúrulegum eða menningarlegum þáttum. Menningarlegu þættirnir eru fyrst og fremst að sunnaverðu, enda hafa umsvif vegna virkjana þar verið hvað mest. Rannsóknin leiðir einnig í ljós hvernig mörk þessarar landslagsheildar eru flæðandi, bæði í tíma og rúmi. Ljóst er að skynjun og upplifun á hinum menningarlegu þáttum, sem og samvirkni þeirra og hinna náttúrulegu þátta, getur verið ólík í huga fólks. Eins er ljóst að mörkin geta færst til í huga einstaklingsins, verði breytingar á menningarlegum þáttum, eins og einn viðmælandi komst að orði: „Fyrir tíð Vatnsfellsvirkjunar þá voru mörkin kannski bara niðri við Hrauneyjar.“

Að lokum ber að nefna að landslagsheild Skrokköldu hefur ekki bara gildi í sjálfri sér, heldur einnig fyrir aðrar landslagsheildir sem tenging inn á þau svæði. Í niðurstöðum þessarar rannsóknar kom í ljós hvernig öræfaupplifun í Þjórsárverum og í Ódáðahrauni norðan Vatnajökuls, er á vissan hátt skilyrt af torveldum samgöngum. Það hversu erfitt er að komast þangað er partur af upplifuninni. Sprengisandsleið innan Holtamannafréttar er hluti af þeirri torfæru leið. Batni samgöngur of mikið verður styttra og auðveldara að komast að þessum svæðum.

Nýjadalur

V: Ég myndi ekki vilja fá bara eitthvað hótél í Þjórsárverum eða í Kverkfjöllum, það þarf að draga línurnar einhvers staðar. Þannig að vissulega viljum við að fólk geti heimsótt mörg svæði en sumt þarf bara að loka og vernda og það þarf að vera bara þínu vesen að komast þangað.

Ef það væri bara búið að malbika alla leið þarna uppeftir, þá væri pottþétt búið að henda einhverri brú yfir Þjórsá eða eitthvað, erfiðleikastuðullinn myndi lækka, ef það má orða það þannig.

Það tekur þig svolitinn tíma að komast bara í burtu frá umferðarhljóðum, og svona, að keyra framhjá síðasta húsi, sama hvort það er fólk eða bensinstöð eða hvað það er, til þess að svona vera komin: Hah! Nú er ég komin aðeins út í náttúruna og til í að smella á mig pökunum.

Á Sprengisandi

5 Þættir hins fagurferðilega gildis og ávinningur þess

5.1 Útsýni

Einn er sá þáttur sem einkennir hvað mest fagurferðilegt gildi þeirrar landslagsheildar sem Skrokkalda tilheyrir, en það er útsýni yfir öldóttu og víðáttumikla sandauðn þar sem sér til jökla og fjalla út við sjóndeildarhringinn.

5.2 Fjölbreytileiki

Form og litir þessara náttúrufyrirbæra einkennast af mikilli fjölbreytni sem er annar meginþáttur hins fagurferðilega gildis þessa svæðis. Síendurtekið form sandaldanna, hvít ávöl jökulhvel, stök reisuleg fjöll og fjallgarðar, sem ýmist sjást í sínum eiginlegu litum eða í mismunandi litatónum bláa fjarlægðarinnar. Fjölbreyntin birtist ekki aðeins í þeim náttúrufyrirbærum sem ber fyrir þegar horft er yfir svæðið, heldur einnig í návígi við sandauðnina og það sem hún hefur að geyma. Við dvöl á svæðinu opnast augun fyrir hinu smáa í umhverfinu, litbrigðum sandsins og smágróðri sem leynist í honum. Andstæður við sandinn, grænar og bleikar gróðurvinjar, vatn og gljúfur auka enn á fjölbreytnina.

5.3 Undrun

Oftar en ekki birtast slíkar vinjar skyndilega í víðáttumikilli og alltumlykjandi auðninni og vekja þá undrun þeirra sem um landið fara, enda virðist sandurinn vera allsráðandi við fyrstu sýn.

5.4 Fegurð

Fegurðarupplifun af svæðinu er tvíþætt. Annars vegar felst hún í samspili hinna stóru náttúrufyrirbæra sem birtast í útsýninu, þar sem fjöll og jöklar ramma inn sandauðnina, og hins vegar í undrun á þeim andstæðum sem búa í sandauðninni, eins og þegar komið er inn í óvænt gljúfur eða breiðu af eyrarrósum.

5.5 Kyrrð

Enn eitt einkenni hins fagurferðilega gildis þessa svæðis er upplifun af kyrrð. Sú upplifun grundvallast á skynrænni hvíld í hinni alltumlykjandi sandauðn, sem og fjarveru mannvirkja og fámenni er veitir tækifæri til einveru. Þessi upplifun skapar tilfinningu fyrir tómi þar sem „ekkert“ fyllir skilningarvitin og veitir hvíld frá áreiti hversdagsins.

5.6 Smæð gagnvart náttúrunni

Þessi víðáttumikla auðn, það að vera fjarri mannabyggðum og því öryggisneti sem almennt er að finna á láglendinu, skapar ákveðna auðmýkt fyrir náttúruöflunum, þá ekki síst þeim veðurham sem getur geislað um hálendi landsins. Sögur af útilegumönnum og ferðum fólks fyrr á tímum ýta undir meðvitund um harðneskju náttúrunnar. Sú tilfinning að ekkert megi út

af bera án þess að skaði hljótist af gerir fólk meðvitað um smæð sína og berskjöldun gagnvart náttúrunni.

5.7 Endurnærandi áhrif

Einn ávinningur hins fagurferðilega gildis landslags við Skrokköldu felst meðal annars í þeim endurnærandi áhrifum sem dvöl á svæðinu leiðir til. Með því að kúpla sig út úr hversdeginum og því áreiti sem honum fylgir, og taka á móti þeim upplifunum sem landslag við Skrokköldu getur kallað fram, finnur fólk fyrir hvíld og vellíðan, aukinni orku og kyrrari hug.

5.8 Útivistargildi

Þeir eiginleikar landslagsins sem lýst hefur verið gera það að verkum að svæðið sjálft býður upp á fjölbreytta möguleika útivistar. Landslag í kringum Skrokköldu er partur af mun stærri heild, til að mynda er svæðið hluti af Sprengisandsleið en líka hluti af miðhálandi Íslands, og tengist þar með fjölmörgum öðrum svæðum sem jafnframt hafa mikið útivistargildi.

6 Hugleiðingar um hugtakið landslagsheild

Hugtakið landslagsheild er sett fram í þeim tilgangi að geta afmarkað svæði út frá landslagi. Það kemur fram í íslenskri orðræðu náttúruverndar tæpum tveimur áratugum áður en Evrópusamningur um landslag verður til og á þeim tíma sem orðræða um landslag erlendis frá hafði sífellt meiri áhrif. Þessi áhrif fólust meðal annars í aukinni áherslu á að líta á landslag sem svæði auk þess sem náttúruvísindaleg viðmið fengu sífellt aukið vægi, á kostnað huglægarar viðmiða sem áður höfðu einkennt landslagsumræðu innan náttúruverndarinnar, allt frá þeim tíma sem fyrstu náttúruverndarlögin voru sett (Edda R. H. Waage, 2013).

Þessi áhersla á náttúruvísindaleg viðmið birtist líka í hugtakalegum skilningi þeirra sem hafa unnið að flokkun landslags í landslagsgerðir, og tilgreint landslagssvæði á þeim sama grundvelli. Hvorugt þeirra verkefna fjallar um landslagsheildir, þótt fram komi í skýrslu um það verkefni sem unnið var í tengslum við Landskipulagsstefnu 2015-2026 að það sé skref í þá átt að kortleggja landslagsheildir í framtíðinni (Anna Rut Arnarsdóttir o.fl., 2020). Þótt í báðum þeim verkefnum sé gerð grein fyrir mikilvægi upplifunar í tengslum við landslag þá byggir hvorugt þeirra á slíkum forsendum. Verkefnið *Íslenskt landslag: Sjónræn einkenni, flokkun og mat á fjölbreytni* (Þóra Ellen Þórhallsdóttir, o.fl., 2010) gerir það markvisst og tekur fram að annars konar aðferðir þurfi til að fjalla um þátt upplifunar í landslagi. Verkefnið *Landslag á Íslandi: flokkun og kortlagning landslagsgerða á landsvísu* (Anna Rut Arnarsdóttir o.fl., 2020) byggir einnig á gögnum um hlutbundna þætti, mestmegnis um landform og landnýtingu. Við afmörkun landslagsheilda teljum við hins vegar nauðsynlegt að byggja á skynjun á samvirkni þess hlutlæga og huglæga, og þeirri upplifun sem sú samvirkni skapar. Hugmyndin um heild vísar til þess sem er heilt, órofið, samfellt eða samantengt (Íslensk orðabók, 2010). Það hvernig skipta megí samfelldu landi upp í mismunandi landslagsheildir byggir á mannlegu sjónarhorni og skynjun. Það ræðst af því hvar manneskjan er staðsett og hvernig hlutbundnir eiginleikar landslagsins horfa við henni, en einnig af því hvað hún skynjar að tilheyri hvert öðru og hvaða merkingu það hefur sem heild.

Þótt hugtakið landslagsheild hafi verið í notkun um nokkurt skeið hefur það enn ekki verið skilgreint með formlegum hætti. Fyrir þessa rannsókn settum við því fram skilgreiningu á hugtakinu landslagsheild, í samræmi við skilgreiningu á hugtakinu landslag í Evrópusamningi um landslag, enda teljum við mikilvægt að orðræða um landslag í tengslum við náttúruvernd og skipulagsmál taki mið af þeim samningi úr því Ísland hefur fullgilt hann. Sú skilgreining er jafnframt efnislega í takt við þá skilgreiningu sem sett var fram á minnisblaði UST og Skipulagsstofnunar árið 2004 (Jakob Gunnarsson o.fl., 2004). Skilgreining sú er við settum fram í kafla 2.1 hljóðar svo:

Landslagsheild merkir landslag sem fólk skynjar sem samstæða heild – sem einkennist af virkni og samvirkni náttúrulegra og/eða mannlegra þátta.

Nú þegar við höfum unnið rannsókn um landslagsheild Skrokköldu og fagurferðilegt gildi hennar er tímabært að velta nánar fyrir sér merkingu og inntaki hugtaksins ásamt notkunarmöguleikum þess.

Gögn rannsóknarinnar sýna að þegar fólk var beðið um að afmarka það svæði sem var til umræðu þá vísaði það til skynjunar sinnar á virkni og samvirkni náttúrulegra og mannlegra þátta, og hvernig þessir þættir ramma svæðið inn. Í ljós kom að kjarni heildarinnar

grundvallaðist á þeirri landslagsupplifun sem þar er að finna. Landslagið, þ.e. svæðið eins og fólk skynjar það, leggur þannig grunn að heildinni, og orðið landslagsheild því viðeigandi.

Rannsóknin leiðir í ljós að hinir náttúrufarslegu þættir, þá sérstaklega landformin, leggja grunn að þeirri landslagsheild sem Skrokkalda tilheyrir og mörkum hennar, þ.e. því landslagi sem fólk skynjar sem samstæða heild. Menningarlegir þættir, svo sem vegir og mannvirki, hafa hins vegar áhrif þar á. Skynjun á þessum þáttum og sú merking sem henni er samofin virðist að einhverju leyti geta verið breytileg milli einstaklinga. Þannig getur reynst erfitt að draga eina afmarkaða línu sem sýnir mörk landslagsheildarinnar, en þó er í þessu tilfelli hægt að skilgreina svæði þar sem mörkin er að finna. Á þessu svæði blandast landslagsheildir saman á þann hátt að umskipti verða á milli heildanna smátt og smátt. Sem dæmi þá mætti hér nefna svæðið þar sem sú orkulandslagsheild sem finna má sunnan við Sprengisandsleið skarast við landslagsheild þá sem Skrokkalda tilheyrir. Niðurstöður þessarar rannsóknar leiða þannig í ljós að landslagsheildir geta skarast.

Niðurstöðurnar leiða einnig í ljós að landslagsheildir geta tengst og haft gildi hvor fyrir aðra, sem dæmi mætti nefna tengsl þeirrar landslagsheildar sem Skrokkalda tilheyrir og þeirrar landslagsheildar þar sem Þjórsárver er að finna, eins og fjallað er um að framan.

Einnig má líta svo á að þessar tvær landslagsheildir séu partur af enn stærri landslagsheild sem er Miðhálandi Íslands. Slík ályktun leiðir hugann að skölun landslagsheilda og stærð þeirra, og hvort huga þurfi að notkun hugtaksins í því samhengi. Hvernig ber t.d. að líta á þá heild sem Skrokkalda sjálf, Eyrarrósargil, Skaraskuð og nágrenni mynda? Er rétt að tala um þá heild sem landslagsheild sem er staðsett innan enn stærri landslagsheildar, þ.e. þeirrar landslagsheildar sem hér hefur verið rætt um? Og er rétt að tala um hana sem hluta enn stærri landslagsheildar sem er miðhálandi Íslands? Þetta er eitt af því sem við teljum að skýra þurfi í tengslum við notkun hugtaksins.

Í tengslum við afmörkun stærri heilda og skynjun á þeim má einnig leiða hugann að því hlutverki sem þekking leikur, t.d. í gegnum kortlagningu, ferðareynslu og almenna þekkingu. Sem dæmi: í minni heildum eins og þeirri sem Skrokkalda, Eyrarrósargil og Skaraskuð tilheyra felst skynjun á heildinni einkum í sjóndeildarhringnum og rýminu sem er næst þeim sem þar dvelur, þekkingar er ekki þörf til að skynja heildina. Í stærri heild eins og þeirri sem þessi rannsókn fjallar um felst skynjun á heildinni að sama skapi einkum í skynjun á rýminu sem farið er um og skynjun á sjóndeildarhringnum, sem er ávallt sá sami þótt afstaða manneskjunnar til hans sé breytileg á leiðinni í gegnum þessa heild, þekking á sögu Sprengisandsleiðar getur haft áhrif á skynjun heildarinnar þótt hún sé ekki nauðsynleg. Þegar um enn stærri heild eins og miðhálandið er að ræða verður þekking á heildinni hins vegar nauðsynleg til að hægt sé að skynja hana sem slíka.

Að lokum er vert að spyrja hvort hugtakið landslagsheild sé nauðsynlegt. Miðað við skilgreiningu á hugtakinu landslag í Evrópusamningnum, sem tekin hefur verið upp í íslenskum lögum, þá merkir landslag nú þegar svæði, sem eðli málsins samkvæmt felur þá í sér einhvers konar afmörkun. Okkar ályktun er að þrátt fyrir þetta virðist hugtakið landslagsheild koma að gagni, meðal annars vegna þess að hér á landi höfum við ekki enn tileinkað okkur að fullu þá merkingu sem hugtakið landslag, eins og það er skilgreint í Evrópusamningnum hefur að geyma. Heldur lifir menningarbundin merking landslagshugtaksins enn góðu lífi í málvitund okkar, en sú merking vísar ekki til svæðis heldur til skynjunar á lögun landsins og áferðar þess, og oftar en ekki fagurferðilegrar

upplifunar. Meðan svo er gegnir hugtakið landslagsheild mikilvægu hlutverki í umfjöllun um afmörkun svæða á grundvelli landslags.

Hvað viðkemur þróun aðferðafræði við mat á landslagi í faghópi 1 Rammaáætlunar, getur hugtakið landslagsheild þannig nýst þegar viðfangið *landslag* er metið samkvæmt viðmiðinu *stærð, samfella, heild, upprunaleiki*. Til að svo geti orðið er þörf á frekari þróun aðferðafræðinnar og viðameiri rannsóknum á landslagsheildum Íslands.

Heimildir:

Anna Dóra Sæþórsdóttir, Edda R. H. Waage, Guðbjörg R. Jóhannesdóttir, Sigprúður Stella Jóhannsdóttir. (2023). *Áhrif Skrokkölduvirkjunar á landslag, víðerni og friðlýst svæði*. Rammaáætlun og Land- og ferðamálafræðistofa Háskóla Íslands.

Anna Rut Arnardóttir, Gréta Hlín Sveinsdóttir, Hjörtur Örn Arnarson, Ingibjörg Sveinsdóttir, Ólafur Árnason, Paul Macrae og Sam Oxley. (2020). *Landslag á Íslandi: Flokkun og kortlagning landslagsgerða á landsvísu*. Efla og LUC.

https://www.skipulag.is/media/landsskipulagsstefna-vidbaetur/Skyrslan_Lokaeintak-2-.pdf

Council of Europe. (2000a). *European Landscape Convention*.

<https://www.coe.int/en/web/landscape/about-the-convention>

Council of Europe. (2000b). *Evrópusamningur um landslag*.

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802f3fb0>

Council of Europe. (2008). Recommendations of the Committee of Ministers to member states on the guidelines for the implementation of the European Landscape Convention.

<https://rm.coe.int/16802f80c9>

Edda R. H. Waage. (2013). *The Concept of Landslag: Meanings and Value for Nature Conservation* [doktorsritgerð, Háskóli Íslands]. <http://hdl.handle.net/1946/25744>

Edda R. H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. (2019-a). Að fanga fagurferðilegt gildi landslags: Þróun aðferðafræði í rannsóknum við mat á landslagi. *Ritið*, 19(3), 95-130.

<https://ritid.hi.is/index.php/ritid/article/view/79/70>.

Edda R. H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. (2019-b). *Fagurferðilegt gildi landslags á áhrifasvæðum virkjanakosta við Hvamm í Þjórsá, og Trölladyngju, Austurengjahver og Krýsuvík á Reykjanesskaga: Forrannsókn til greiningar og mats á gildi landslags, unnin fyrir faghóp I í 3. og 4. áfanga rammaáætlunar*. Háskóli Íslands og Rammaáætlun.

https://www.ramma.is/media/banners/Fagurferdilegt-gildi--Thjorsa-og-Reykjanesskagi_8april2019.pdf

Edda R. H. Waage og Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. (2021). Rannsókn á fagurferðilegu gildi landslags. Í *Skýrsla verkefnisstjórnar 4. áfanga rammaáætlunar um vernd og orkunýtingu landsvæða 2017-2021: Drög að tillögum um flokkun virkjunarkosta* (bls. 287-296).

Verkefnisstjórn 4. áfanga rammaáætlunar um vernd og orkunýtingu landsvæða og umhverfis- og auðlindaráðuneytið. <https://www.ramma.is/media/ra4/Skyrsla-verkefnisstjornar-RA-4.pdf>

Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. (2015). *Icelandic Landscapes: Beauty and the Aesthetic in Environmental Decision-making* [doktorsritgerð, Háskóli Íslands].

<http://hdl.handle.net/1946/20813>

Guðbjörg R. Jóhannesdóttir. (2020). *Vá! Ritgerðir um fagurfræði náttúrunnar*. Háskólaútgáfan.

Íslensk orðabók. (2010). Mörður Árnason, ritstj. (5. útg.). Forlagið.

Jakob Gunnarsson, Matthildur Kr. Elmarsdóttir, Sigurrós Friðriksdóttir og Trausti Baldursson. (2004). *Minnisblað: Umfjöllun og tillögur starfshóps um landslag á vegum Skipulagsstofnunar og Umhverfisstofnunar*. Skipulagsstofnun og Umhverfisstofnun.

Johnson, G. A. (2009). *The Retrieval of the Beautiful: Thinking Through Merleau-Ponty's Aesthetics*. Northwestern University Press.

Kirchhoff, T., Ramisch, K., Feucht, T., Reif, C., og Suda, M. (2022). Visual evaluations of wind turbines: Judgments of scenic beauty or of moral desirability? *Landscape and Urban Planning*, 226. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2022.104509>

Lög um náttúruvernd nr. 60/2013. <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2013060.html>

Náttúruverndarráð. (1993). *Stefna í náttúruvernd: Drög til umræðu á 8. Náttúruverndarþingi í október 1993*.

Páll Guðjónsson og Guðrún Jónsdóttir. (1985). Miðbær í Mosfellssveit. *Sveitarstjórnarmál*, 45(1).

Ritter, J. (1989). Landschaft. Zur Funktion des Ästhetischen in der modernen Gesellschaft. Í *Subjectivität* (bls. 141-63). Suhrkamp.

Skipulagslög nr. 123/2010. <https://www.althingi.is/lagas/153c/2010123.html>

Verkefnisstjórn 3. áfanga verndar- og orkunýtingaráætlunar. (2016). *Lokaskýrsla verkefnisstjórnar 3. áfanga verndar- og orkunýtingaráætlunar 2013-2017*. Verkefnisstjórn 3. áfanga verndar- og orkunýtingaráætlunar og umhverfis- og auðlindaráðuneytið. <https://www.ramma.is/media/verkefnisstjorn-gogn/RA3-Lokaskyrsla-160826.pdf>

Verkefnisstjórn 4. áfanga rammaáætlunar. (2021.) *Skýrsla verkefnisstjórnar 4. áfanga rammaáætlunar um vernd og orkunýtingu landsvæða 2017-2021: Drög að tillögum um flokkun virkjunarkosta*. Verkefnisstjórn 4. áfanga rammaáætlunar um vernd og orkunýtingu landsvæða og umhverfis- og auðlindaráðuneytið. <https://www.ramma.is/media/ra4/Skyrsla-verkefnisstjornar-RA-4.pdf>

Verkefnisstjórn um gerð rammaáætlunar. (2003). *Niðurstöður 1. áfanga rammaáætlunar*. Verkefnisstjórn um gerð rammaáætlunar um nýtingu vatnsafls og jarðvarma og iðnaðar- og viðskiptaráðuneytið. <https://orkustofnun.is/gogn/Skyrslur/ramma/Nidurstodur-1-afangax.pdf>

Verkefnisstjórn um gerð rammaáætlunar. (2011). *Niðurstöður 2. áfanga rammaáætlunar*. Verkefnisstjórn um gerð rammaáætlunar um vernd og nýtingu náttúrusvæða með áherslu á vatnsafl og jarðhitasvæði og iðnaðaráðuneytið. <https://www.ramma.is/media/eldri-gogn/Nidurstodur2.afangaRammaaetlunar.Heildartexti-Juni2011.pdf>

Þingskjal 1210. (2021-2022). Nefndarálit um tillögu til þingsályktunar um áætlun um vernd og orkunýtingu landsvæða. Frá meiri hluta umhverfis- og samgöngunefndar. 152. löggjafarþing 2021-2022. <https://www.althingi.is/altext/152/s/1210.html>

Þóra Ellen Þórhallsdóttir, Þorvarður Árnason, Hlynur Bárðarson og Karen Pálsdóttir. (2010). *Íslenskt landslag: Sjónræn einkenni, flokkun og mat á fjölbreytni*. Háskóli Íslands. <https://www.ramma.is/media/gogn/Landslagskyrsla-jan2010.pdf>